

ԹՈՒՐԲՕ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՐՇԱԽՔԻ ՔՍԱՆԵԻՆԳՆԱ-
ՄԵԱԿԸ

1880—1905

Բ. մաս

Բ Ա Ն Բ Ա Ս Դ

Կամ

Շէյխ Իւրադուլլահի Արշաւանքը դէպի Ատրպատական 1880 թ.

ՅԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Շէյխ Իւրադուլլահի հարաւային Ատրպատական գործած պատմական այս արշաւանքը Պարսկաստանում «Բալբաստ» անուն տակ յիշատակում և յորջորջում է առհասարակ, ուստի ես էլ այդ մակագրութեամբ մկրտեցի իմ աշխատասիրութեան այս Բ.-րդ մասը: Ես հարցրեցի 90 ամեայ մի մաքաղացուն թէ ինչ է նշանակում «Բալբաստ».

—«Կուլտուր, լոգի, հարամզագա» պատասխանեց հինաւորց մարդը, որ իր բաղմաշարչար կեանքումը բազում «Բալբաստ»ներ էր տեսել յորժամ այդ վայրենիները, աւաղակաւարոյ և արիւնախում գազան-մարդիկը իրենց յաճախակի արշաւանքներով սարսափեցրել էին հարաւային Ատրպատական նահանգների անպաշտպան բնակչութիւնը: «Բալբաստ գեալդի, գաչըն!» նշանակում է եղեր, ուրեմն.

—Քրդերը եկան, փախէջ—եկան կոտորելու, թալանելու, առևտնգելու, մահ, աւեր, արիւն-արցունք, սարսափ և յուսահատութիւն սփռելու շէն և խաղաղ գիւղերում. այսպէս եղել է միշտ և այսպէս արեւ են նաև Շէյխ Իւրադուլլահի յատուկ դրօշութեան տակ համախմբուած քրդերը 1880 թուականին:

I

«Շէյխը գալիս է»։ Սարսափը Ատրպատականում. Արշաւանքի պատճառները. Պարսկական քրդերը. Հարստահարութիւնք և Շէյխի բողոքը. Երեք գլխաւոր դէպքեր. Ո՞վ էր Շէյխ Իւբադուլլահը. 8 ասորական զիւղեր նով-գայում. Գաղունայի մեծ դանձը և զաղտնիքը. Ընդհարում քրդոց հետ. Յոր Մէլիքի քաջութիւնները. 5 Թուռններ և շիտ. Ասորիք կոտորուած և մասամբ ալ ցրուած են. 8 զիւղի կապաները և Անգլ Կոնսուլ Taylor. Շէյխը դռնում է դանձը և տիրապետում, Սուլթան Մաջիդի ֆարմանը. Շէյխի գանակոծումը. Իւբադուլլահը Պոլսում. Անգլիան ոչինչ չարեց. Շէյխը վեհանձըն է հանդէպ ազնիւ մարդկանց. Թէ ինչպէս Բիլիսան Բալայի փոխուեց։

Հազար ութ հարիւր ութանասուն թուականի աշունը արդէն սկսել էր, երբ ամբողջ Ատրպատական յանկարծ վերի վայր յուզուեց, զի գալիս էր Շէյխ Իւբադուլլան իր անհամար զօրքերով, և Պարսից տէրութիւնը ոչ մի նախապատրաստութիւն չունէր այսպիսի մի հզօր թշնամու արշաւանքին առաջն կտրելու Սոսկուֆն ու սարսափը տիրապետում էր ամեն տեղ. մինչև իսկ Թաւրիզում դրութիւնը երկիւղալի էր և քաղաքի օտարերկրացի բնակչութիւնը պատրաստուած էր անցնել Ռուսաց սահմանը, փոշտային երթեկութիւնը դադարել էր արդէն և հեռագրական հաղորդակցութիւն չկար դեռ այն ատեններ Ուրմիոյ և Սովուչբուլաղի հետ։

Արշաւանքը ունէր իր ընդունակ պատճառը և կարժէ հետազօտել այդ հարցը։ Պարսկահպատակ քրդերը, մօտաւորապէս մէկ միլիօն, Սիւննի աղանդին են պատկանում. Շիյա քրդեր բոլորովին չկան։ Նրանք գրաւած են սովորաբար երկրի լեռնային մասերը թիւրքօ-պարսկային սահմանների լեռնաշղթայի ուղղութեամբ և բաժանուած են զանազան ցեղերի, որոնցից 12 ամենանշանաւոր Աշիրաթներ մասնակցեցին 1880 թ. մեծ արշաւանքին ընդ գլխաւոր հրամանատարութեամբ Շէյխ Իւբադուլլահին և նրա 2 որդիերանց։

Այդ Աշիրաթներն են.

1. Մանկուռ մօտ	5000 տուն
2. Մամաշ	» 5000 »
3. Չարչա	» 8000 »
4. Մուքրի	» 10,000 »
5. Դէբուքրի	» 10,000 »
6. Գէվրիբ	» 100,000 հոգի (վրանաբնակներ)

7. Փերան	} 100,000	»
8. Ագօ		
9. Զուդի		
10. Շիկակ		
11. Ճաբ (Սագըղի կողմեր) 50,000		»
12. Ղարափափախ քրդեր ?		»

Այդ բոլոր քրդական ցեղերը, սակայն ճանաչում էին Շէյխ Իւբադուլլահին որպէս իրենց «Հայրիկը» և նկատելով որ Պարսից կառավարութիւնը, մանաւանդ պաշտօնական դատակարգը և աղաները մեծապէս ճնշել էին նրանց, Շէյխը 1880 թուականի սեպտեմբեր և հոկտեմբեր ամիսներին երկու տեղեկագիրներ ուղարկեց Ամերիկայի Dr. Gochran-ին Ուրմիում, ցանկութիւն յայտնելով որ Բրիտանական զենքերաւ կոնտրին հաղորդուէին այդ գրուածքները: Արտայայտուած գանգատները և դժգոհութիւնները հետեւեալներն էին. 1 Շուհայի դովլէն 50 քրդերին գլխատել էր տուել առանց պատճառի և Շէյխ Իւբադուլլահի գիւղերին 100,000 թումանի ֆառս էր տուել: 2 Ուրիշ մի խան, Մուրնի Դովլէն, Իւջնի գաւառի գլխաւոր քրդերից մի քանիսին ձերբակալել տալով 25000 թուման տուգանք էր նշանակել նրանց ազատ արձակելու համար, և մինչև փողի վճարումը նրանց կանանցը պատանդ էր պահել իր մօտը: 3 Մանկուռների ցեղապետ հռչակաւոր Համդէ Աղան էլ Սովուջբուլաղի հաքիմի հետ գժտութիւն ունենալով՝ ի մասին նրա Թուրքիայից բերած մեծ կողոպուտի բաժանման՝ կառավարիչը հրամայել էր նրան բռնել և շղթայակալ բանտարկել. բայց քաջարի լեռնականը սուրը քաշած յարձակում է պահպանների վրայ, և չորսին էլ սպանելով փախչում է լեռները, հաւաքում է իր աշիրէթը և ուրիշ դժգոհ ցեղերին էլ համոզելով ապստամբութեան դրօշակը պարգել, իմաց է տալիս Շէյխին որ պատրաստ է մեծ ոյժերով նրան օգնել արշաւանքի միջոցին: Այսպէս էին հանգամանքները պարսկական Քրդաստանում այդ ատենները, երբ Շէյխ Իւբադուլլան կազմում էր իր Ատրպատականի վրայ յարձակուելու ծրագիրները:

Այստեղ կ'արժէ քիչ մը կանգ առնել և աւելի մօտիկից ծանօթանալ նրա անձնաւորութեան հետ, նկատելով որ նա այդ հռչակաւոր արշաւանքովը պատմական մի մարդ դարձաւ և ամուսն և համբաւ ստացաւ:

Շէյխ Իւբադուլլահի հայրն էր Թուհար Աղան, մի բուրդ աննշան մօլլա, համեստ դիրքի և ապրուստի տէր մի մարդ: Նա

ապրում էր Հովդա գաւառակի Շէմզդինան աւանում անդորր և գոհունակ վիճակում: Նրա անդրանիկ որդին՝ Իւրադուլլահը բնականից օժտուած լինելով խելքով ու ճարպիկութեամբ, բարձր ձրգտումներ էր տածում և սկսում է իրենց ընտանեկան վիճակի բարուղքման և բարելաւութեան մասին մտածել ու գործել: Այդ խաղաղ ժամանակներում Հովդայում կային 8 մեծ ասորաբնակ զիւղեր, որոնց մէջ ամենանշանաւորն էր Գադունա աւանը, ուր գտնւում էր յանուն Մար-Շմուն Բարսաբայի կառուցեալ մեծ, հոյակապ և հինաւուրց եկեղեցին, որի հիմքերի տակի գաղտնի պահարաններում թաղուած թաղնուած է լինում հազարին հարստութիւն և մեծ գանձ: Իւրադուլլահը կարողանում է տեղեկանալ այդ գաղտնիքին. ասում են, իբր թէ նա մի հին ձեռագիր պատմութեան մէջ կարդացել է այդ մասին և դա այնքան էլ անհաւանական չի կարող լինել: Դրանից յետոյ նա սկսում է ամեն հնարաւոր ջանք ի գործ դնել հետզհետէ Գադունայի ասորիներին ցրուելու: Պեղըրխանի սարքած մեծ կոտորածների միջոցին քրդերը մի օր յարձակում են նաև այդ զիւղի վրայ, բայց ժողովուրդը լաւ զինուած լինելով քաջարի դիմադրութիւն է անում և աւաղակային ամբոխը հեռանում է: Այն ատեն կտրիճ ասորիները իրենց քաջասիրտ Յոր անուն Մէլիքի առաջնորդութեամբ հետապնդում և հալածում են քրդերին և տեղի է ունենում կատաղի պատերազմ: Թշնամին մեծ կորուստներ է կրում, իսկ ասորի հեղոսներին աջողում է դերի վերցնել հինգ թօռունների, որոնց ձեռքերը կապելով ուզում են տանել Դըշա մեծ գիւղը նրանց էլ Աղասու ցեղապետի մօտ, որպէսզի նա դատաստան կտրէ: Մէլիքը մի ուրիշ կտրիճ հետ՝ գերիներին առաջը ձգած շարունակում է ճանապարհը: Գիշ յետոյ Մէլիքի ընկերը մի որևէ պատճառով յետ է մնում, իսկ Մէլիքն ալ կանգ է առնում մի չիրուխ քաշելու. այս պատենութենից օգտուելով քուրդերից մինը կարողանում է իրա ձեռքի կապանքը մի կերպ արձակել և ազատում է նաև իր ընկերներին. սակայն նրանք զինաթափ արած էին, մինչդեռ Մէլիքն և ընկերը զինուած էին գնում: Դերիները ամփոփ ամփոփ սպասում են մինչև որ Մէլիքը նրանց մօտ հասնում է և հինգը մէկանց, յանկարծ, նրա վրայ յարձակուելով գետինն են տապալում քաջին. սկսում է անհաւասար և կատաղի կռիւը: Քրդերը ոգի ի բռին աշխատում են նրա ձեռքիցը Շէլխանէ հրացանը խլելու, բայց այդ չի աջողում նրանց, նա պինդ բռնած չի տալիս. նրանք այժմ սկսում են թակել նրան անխնայօրէն: Քաջարի Մէլիքը յանկարծ իր կեռ խանչալը քաշելուն պէս խփում է մի քրդի

կուրծքին, յետոյ կայծակի արագութեամբ յարձակուում է մէկի ու միւսին վրայ, աջողակէս բոլոր հինգին էլ տեղնուտեղը սպաննելով. ինքն էլ սակայն ուժասպառ եղած նրանց շարքում վայր է ընկնում անզգայ: Շատ չանցած յետմնացած ընկերը դալիս համնում է, բայց երբ նա իր աչքերի առջ տարածած սոսկալի և արիւնոռչտ տեսարանը նկատում է՝ սարսափահար թողնում փախչում է, կարծելով թէ Մէլիքն ալ մեռած է նրանց հետ: Սթափուելով քիչ յետոյ, Մէլիքը վեր է կենում և կազդուրուելու համար մի չիբուխ է լեցնում, և քամակը մի քարի տուած սկսում է ծխել, սպասելով միանգամայն իր յետմնացած ընկերոջ, որը սակայն չի երևում բոլորովին: Մի քրդուհի այդ միջոցին նոյն ճամբայից անցնելով և տեսնելով հինգ մարդկանց դիակները գլխին նստած հանդարտ իր չիբուխը քաշող հերոսին, բացականչում է. «Տեսէք, տեսէք, հինգ կտրիճներին սպաննել է և չի ամաչում գլուխներին նստած չիբուխ էլ քաշելու»: Մէլիքը նոր գլխի է ընկնում թէ ինչ է պատահել, վեր է կենում ու փախչում, համոզուած լինելով որ նրա համար բացի փախուստից և թագնաւելուց փրկուլթեան ոչ մի ուրիշ միջոց չկար: Իսկոյն եղելութիւնը յայտնի է լինում բոլորին և քրդերը դալիս դիակներն վեր առնում տանում են: Հետեւալ օրը ջնատ հրատարակում են Հովդայում բնակուող բոլոր ասորիներին կոտորելու: Թշուառ քրիստոնեաներին ոչ մի տեղից օգնութեան յոյսի նշոյն իսկ չկար. ուստի և նրանք սկսում են ամեն բան թողած փախչել: Վրայ են հասնում սակայն քրդերի կատաղի վոհմակները և անեղ կոտորած է լինում. շատ քիչերին աջողում է ազատուել, որոնք ապաստան են գտնում Իւջնիում և Ուրմիոյ սահմանների ասորի գիւղերում: Այդ բազմաւորների թւում է գտնուում մի հարուստ ասորի, որ իր հետ ազատում բերում է նաև Հովդայի այդ ութ ասորական գիւղերի կապալ թղթերը: Նա իր բնակութիւնը հաստատում է Իւջնի քաղաքում: Այսպիսով քրդերը տիրանում են այդ գիւղերին: Ազատուած ասորիները պատգամաւորներ ուղարկում են Էրզրումի անգլիական գէներալ կոնսուլ Taylor-ին, որ լսելով սոսկալի եղելութեան բոլոր մանրամասնութիւնները, խոստանում է ազդեցիկ աջակցութիւն իրենց արդար դատի պաշտպանութեան մասին: Պոլսոյ մեծ դեսպանը սկսում է լըրջօրէն զբաղուել այս խնդրով, իսկ դիւանագիտութեան համբերութիւնը, յայտնի է որ, անսպառելի է և անվախճան, (որպէս հայկական և մակեդոնական հարցերում էլ այդ բացորոշ ապէս տեսնուեց): Իսկ գալով Իւրազուլահին՝ նա յիշում է

Գաղտնայի ստորերկրեայ գանձերը և իսկոյն գնում է գրաւելու այդ գիւղը իրա համար և հոյակապ ու հինաւուրց եկեղեցին քար ու քանդ անել տալով՝ դուրս է բերում այդ մեծ հարստութիւնը և փոխադրում Շէմզէինան իրենց տունը. մինչդեռ անդին դիպլոմատիական բանակցութիւններ էին կատարւում Անգլիոյ դեսպանատան և Բ. Դրան միջև ծանուցեալ խնդրոյ կարգադրութեան մասին: Վերջապէս Սուլթան Մաջիտը ձանձրացան՝ Փարման է տալիս հրամայելով Իւրաղուլահը նորից վերականգնէ հիմնայատակ արած այդ եկեղեցին իր ծախսովը և ասորոց յանձնէ այդ գիւղը ամբողջովին: Շէյխը բոլորովին ականջ չի կախում այդ հրովարտակին: Սուլթանն էլ բարկացած ըմբոստ Շէյխին Պոլիս է կանչում: Էրզրումից անցնելիս Իւրաղուլահ գնում է այցելել Անգլիոյ կոնսուլին, խնդրելու նրա միջամտութիւնը, որպէսզի առանց Պոլիս գնալու խնդրոյն մի կերպ բաւականութիւն տրուի, վերջանայ. նա կոնսուլադ մտնելիս այնտեղ են լինում նաեւ պատգամաւոր ասորիները և իսկոյն յայտնում են Taylor-ին որ նա հէնց ինքն է իրենց եկեղեցին քանդել տուողը և գանձերը յափշտակողը.— ագնիւ անգլիացին, կորցնելով իր սովորական սառնարիւնութիւնը, իսկոյն պատուհանից դուրս նետուելով յարձակում է Շէյխի վրայ և սկսում է անխնայ ծեծել նրան, մինչև որ էլի ասորիք եկել ազատել են իրենց թշնամուն կոնսուլի ձեռքից: Taylor նրան ուղարկում է Վալիին, պահանջելով անմիջապէս նրան ուղարկել Կ. Պոլիս: Այնտեղ նա մնում է երկար և իր հարուստ գանձից առատաձեռնորէն կաշառելով աջ ու ձախ պալատի պաշտօնեաներին՝ կայսերական շնորհաց արժանանում է և թոյլտուութիւն է ստանում հայրենիք վերադառնալ, պայմանաւ որ Ասորոց որևէ բաւականութիւն տալով ձայները կտրէ Սուլթանի ականջից: Նա խոստանում է ամեն բան միայն թէ օձիքը ազատելու համար, զի թվ պիտի ստիպէր նըրան յետոյ Կորդուաց ազատ և անառիկ լեռների գլխին կատարելու իրա տուած խոստումները: Շէյխը տուն վերադառնալուց յետոյ սկսում է հետամուտ լինել այդ 8 գիւղերի կապալաթղթերն ձեռք անցնելու, և տեղեկանալով որ նրանք գտնւում են Իւջնիում մի Ասորու ձեռքին, մարդիկ է ուղարկում, գաղտնի նրան սպաննելով, այդ կարևոր թղթերին տիրանալու: Բայց այդ բանը չի աջողւում նրան: Ժամանակ անցնելով և տեսնելով որ Անգլիան ոչինչ չարեց այդ գրկուած թշուառ քրիստոնեայ ժողովրդին այդ հրատապ հարցում որևէ աստիճանով արդարութիւնը գործադրել տալու, և այդ ասորին

էլ վախենալով որ Շէյխը անպատճառ մի օր այդ թղթերի համար նրան որևէ կերպով և միջոցով սպաննել տալու կը յաջողէր, վճռում է ինքը անձամբ վեր առնել և տանել յանձնել դրանց Շէյխին։ Իւրագիւլլահը շատ ուրախ է լինում այդ մասին, և նրան պարգևներ է տալիս և խոստանում է ամեն տարի ցկեանս նրան իր այդ մեծ վեհանձնութեանը համար փող ուղարկել և վարձատրութիւն։ Ընծայում է նաև նրան մի ընտիր հրացան, ձի, սակայն Շէյխի ծառաները ճանապարհին յետ են խլում։ Այժմ Գադունայում Շէյխ Մէհմէդ Սադըդը կառուցանել է տուած մի հոյակապ ամրոց, որի շինութիւնը 8 տարի է տևել և վանեցի հայ որմնագիրներ հիւսեր և բանուորներ ընդ հսկողութեամբ յայտնի ճարտարապետ Ուստա Ասատուրի աշխատել են այնտեղ։ Ահա թէ ինչպէս շնորհիւ քաղաքակիրթ և քրիստոնեայ ու ամենազօրեղ Մեծ Պետութեանց հինաւորց եկեղեցին Մար-Շմոն Բարսաբային փոխուեցաւ Բալայի Գաղունայի։

II

Մտադիրը գործադրած. «Չուտողի մալը ուտողին հալալ է»։ Շէյխի կենցաղը. Շէյխը անսխալ է. Անկախութիւն քրդաց. Քրիստոնեայք հաւասար իրաւանց տէր. Ինքնօրէն Հայաստանի հանդէպ ազատ Քրդաստան. «Ճեցը փրութել էր»։ Արշաւանքի ծրագիրը, բանակի հրամանատարներ և հայ սարգաւրդ. Կապոյտ դըօշակներ. Մանգուտ ցեղը. Սովուջրուլաղ անձնատուր. Ջհատ ընդէմ շիաների. Միանդուրի կոտորածը. Դէպի Մարաղա. Քրդերի պարտութիւնը Սայն-Կալա. Բինաբ քաջ դադին. Պարսից զօրքը. general von Wagner.

«Չուտողին մալը ուտողին հալալ է» ասել են, և այսպէս էլ արեց Շէյխը. նա Մար-Շմոն-Բարսաբայի զանձերին տիրանալուց յետոյ քսակին բերանը լայն բաց արեց և սկսեց իշխանավայել կեանք վարել. նա մի նշանաւոր մարդ էր, աշխատասէր, գործունեայ, քաղաքավարի և բանիմաց։ Նա վիտէր հանգամանքներից օգտուել և առիթ չէր փախցնում յաչս քրդական ժողովրդեան իր ազդեցութիւնը և հեղինակութիւնը պատկառելի և մինչև իսկ յարգելի դարձնելու։ Նա թէպէտ իր անմատչելի լեռանց խորշերումը մի համեստ, պարզ կենցաղավարութեան էր հետևում, բայց նոյնպէս ստուարաթիւ բանակ մ'ունէր համակրողների և հետևողների, որոնք սիրալիր հիւրընկալութիւն էին գտնում ու վայելում Շէյխի ապարանքներում, իսկ որքն ու այրին շարունակ նրա հայրական խնամաց և հոգատարութեան առարկայ էին դարձած։ Հեռուից և մօտից քրդերը գալիս էին

Շէմզդէինան իրանց ցաւերն ու նեղութիւնները նրան պատմելու, խորհուրդ-խրատ խնդրելու կրօնի և խղճի վերարեւելալ հարցերում, նրա պատգամները ընդունելու և յարգում, մեծարում էին նրան իբր մի ներշնչուած և անսխալ առաջնորդ: Եւ ճշմարտութեան հակառակ չի լինիլ բոլորովին ասել, որ Սուլթանից և Մէքլայի մեծ Շէրիֆից յետոյ Սուլէմանի շրջանում Շէյխ Իւրադուլլահը ամենասուրբ անձնաւորութիւն էր հանդիսանում, և հազարաւորներ պատրաստ էին նրան հետեւելու, ոչ միայն իբր մի ազգեցիկ, իմաստուն իշխանի, այլ նաև իբր Ալլահի մի նոր ուղարկած փոխանորդին:

Գնալով նա փառաւէր ձգտումներ սկսեց ցոյց տալ և և աշխարհակալական երազներ սնուցանել իր վառվռուն երեւակայութեան և անհանդարտ սրտին մէջ: Նա կազմել էր անկախ և ազատ մի Քուրդաստանի ապագայ ծրագիրը և հպատակն էր բոլոր քուրդ ցեղերը համախմբել ու միացնել իր տիրապետութեան ներքեւ: Դէպի քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնները նա տողորում էր բարեհաճ և բարեկամական զգացումներով, որպէս նա ցոյց էր տալի, յայտարարելով թէ նրանք հաւասար իրաւանց տէր պէտք է դառնային իր տիրապետութեան տակ: Եւրոպացի օտարականներին հետ նա խիստ սիրալիք էր վարում ու վերաբերում և միշտ ջանք էր անում աշխարհի հասարակաց կարծիքը իրա կողմը շահելու: Ի վերայ այսր ամենայնի ունենէլ կարծում են որ Սուլթան Համիդը այն ատեններում կազմուելիք ինքնօրէն Հայկական Գաւառների հանդէպ ու յանդիման՝ գաղտնի հրահանգներով թիւադրել էր Շէյխին որպէս մի ճարպիկ, ձեռնահաս ազգեցութիւն վայրդ մարդու, բանիւ ու արգեամբ աշխարհին ցոյց տալու թէ քուրդերը տիրապետող և գերակշռող ցեղն էին կազմում այդ ինքնօրէն դառնալու վրայ եղող նահանգներում: Ինչ որ ալ լինէին գլխաւոր շարժառիթները ահաւոր և մեծաղողրդ արշաւանքին, 1880 թուականի հոկտեմբեր ամսին «ցեցը փըրթել էր» արդէն, ինչպէս կասեն, և քրդական անեղ բանակը անցել էր պարսկական սահմանները: Մշակուած զինուորական ծրագրի համաձայն բանակի ընդհանուր հրամանատարութիւնը ստանձնել էր ինքը Շէյխ Իւրադուլլահը, Ուրմիոյ և շրջակայից բանակի հրամանատարն էր Շէյխ Մէհմէդ Սադըդը, իսկ Իւջնի-Սովուլթուլաղ և շրջակայից բանակի հրամանատարութիւնն էլ յանձնուեց Շէյխ Արդուլ Դադերին. բացի սրանցից հայազգի քիւրդիկչի Սիմօն Զիլինկերեանն էլ Սարգարի տիտղոսով նշանակուած էր ընդհանուր խորհրդական արշաւող բանակին և ունէր մեծ լիազօրութիւններ: Մեծ Շէյխը յատ-

կապէս նրան հետն էր վեր առել բերել, որպէսզի նա հսկէր և թոյլ չտար քուրդ զօրքին ու ամբոխին քրիստոնեայ բնակչու-
թեան որևէ ֆնաս հասցնել: Շէյխը յատկապէս պատրաստել
տուել էր կապոյտ դրօշակներ Քրիստոնէից համար, որպէսզի
իրանց տներին վրայ դետեղէին, ի նշան հպատակութեան և
դրանով զերծ մնայն ընդհանուր ճարգէն և ալան-թալանէն:

Պարսկական Քրդաստանի աշխրաթներէից համարեա ամեն-
քըն ալ մասնակցան Արշաւանքին. դրանց մէջ, մասնաւորա-
պէս, յիշատակութեան արժանի է Մանգուր ցեղը, որի հրա-
մանատարն էր Համզա Ազան, որը Կուրանի վրայ երգուել էր
ցմահ պատերազմը շարունակելու:

Սովուշըուլաղ քաղաքը առանց հրացանի մը պայթիւ-
նին առեցին քրդերը, նահանգապետը իր ամբողջ զօրքով կան-
խապէս փախուստ տուած լինելով. քաղաքի Սիւննի կրօնապե-
տը իսկոյն մի մանիֆեստով հրատարակեց թէ ջհադ էր,
այսինքն սուրբ պատերազմ ընդդէմ Շիաների: Դրանից յետոյ
յաղթական բանակը անցաւ Թաթաւու գետը և յարձակում
գործեց Միանդուր քաղաքի վրայ: Սալիմ խան Չարտաւլին
նախ փորձեց իր հրամանի տակ գտնուած ձիաւոր և հետեակ
զօրքով Քրդերին դիմադրելու, բայց տեսնելով որ թշնամու
թիւը գնալով ստուարանում էր, յուսահատուած ձգոււմ փախ-
չում է, իսկ բնակիչները, թաղելով իրանց արժէքաւոր իրերը,
գիշերուայ մթութիւնից օգտուելով, ցիր ու ցան լինում են:
Հետեակ առաւօտ քրդերը մտնում են քաղաք և սկսում են
անխնայ կոտորել ֆնացած ժողովուրդը իբր 3000 հոգի, արք
և կանայք և մանկութիւն. շիյեա, հրէայ և հայ հաւասարապէս
սուրի ճարակ էին դարձել: Յետոյ ամբողջ քաղաքը կողոպտե-
ցին ու այրեցին: Այժմ ճանապարհը բոլորովին բաց էր թշնա-
մուն առաջ և բանակը շարժւում է դէպի Մարաղա և Բինաբ,
ճամբի վրայի բոլոր գիւղերը թալանելով, այրելով և բնակիչ-
ներին կոտորելով: Կարծելով թէ Մարաղայում պարսից շատ
զօրք կայ, միայն 300 քուրդ ձիաւորներ են մօտենում քաղաքին
հետազօտելու, Գաւըմ խան Սարթերը թոյլ է տալիս որ նրանք
մի քանի ժամ հրացանաձգութիւն անեն, մինչև որ փամփուշ-
տի պաշարնին սպառուէր, յետոյ նա յարձակում է իր զօր-
քով քրդերին վրայ և ամբողջովին կոտորում է նրանց, միայն
մի քանի հոգի պրծնում են Շէյխ Արգիւլ Գադերէն լուր տա-
նելու, որ Սային-Կալայի վրայ արշաւում էր այն միջոցին: Այս
անսպասելի պարտութեան մասին տեղեկանալուն պէս՝ նա իս-
կոյն իր բանակին գլուխն անցած առաջ է ընթանում Բինաբի
վրայ, որ Մարաղայից միայն 2 աղաջ (ֆարսախ) հեռու է: Իհ-

Թիմատը Սալթանան արդէն բաւական զօրքով Բինարում էր, քաղաքը պաշտպանելու: Մարաղան իր հինաւուրց պարիսպներէ շնորհիւ ազատուել էր կատաղի բրդերի յարձակումից, իսկ Բինար բաց դաշտի միջին անպաշտպան մի տեղ լինելով՝ քրդերը դիւրաւ մտել էին մի հեռաւոր թաղը: Այդ ժամանակ քաղաքի դաղին հաւաքում է ժողովրդին ի մի վայր և յորդորելով և քաջալերելով ամենքին, յարձակում են թշնամու վրայ, որոնք ստիպուած են լինում փախչել: Վրայ է հասնում նաև պարսից զօրքը և քրդերը մնում են երկու կրակի և սուրի մէջտեղը: Ղարաբաբախ կոչուած քրդերը մտնում են բացուած թշնադանօթների տակին, իսկ Արդ-Ուլ-Գատէր հաղիւ թէ կարողանում է իր հեծած արաբական ընտիր նժոյգի (մատակ) արագութեան շնորհիւ մազապուրծ փախչիլ ազատիլ՝ Շահսաւան և Բախտիարի Պարսից անկանոն հեծելազօրքի ձեռքն ընկնելուց, որոնք աւստրիական général von Walexer-ի հրամանատարութեամբ հոկտեմբերի կէսին հասել էին Բինար: Այս բանակը 1800 հետեակ և 2000 ձիաւոր զօրքից էր բաղկացած և նոյեմբերի սկզբները գնաց Սովուջբուլաղ ու նորից գրաւեց քաղաքը, քրդերին ցիրու ցան անելով, որոնք քաշուեցին իրանց անառիկ և անմատչելի լեռները:

III

Բայթաս-ը Ուրմիայում.— Լեռնական ասորիք Շէյխի բանակում. էլի Սիմօն աղան, Consul Abott և Dr. Cochran. Պարսից զօրքը. Նրեք պատգամաւորք կրակի տակին. Ուրմիայից ուղում են անձնատուր լինել. Շահի միակ լոյեալ պաշտօնեան. 24 ժամ միջոց. Ուրմին փրկուում է: Արհաւիրքը Ուրմիոյ դաշտում. Շէյխ Մէհմէդ Սադըղ և Կարմիր Սուլթանը. Կալլան (Սալմաստ) գրաւուած. Թամուր Բաշա. Արշաւանքի հետեանքները. 19-րդ դարի վանդալները. Ռուսաց զօրքը գալիս է Արաքի ափը: Շէյխի ծրագիրը ջուրն է ընկնում. քրդերը անընդունակ օրինական պատերազմի:

Արշաւանքն սկսելիս Շէյխ Իւրադուլլահը ստուար բանակի մի գլուխն անցած առաջ էր խաղաղացել Ուրմիոյ վրայ. սահմանագլխից սկսած մինչև ծովափը տարածուած ընդարձակ դաշտին մէջ գտնուած համարեա բոլոր գիւղերն ալ արդէն վաղուց Շէյխին հպատակութիւն յայտնել էին երկիւղից և անպաշտպանութիւնից. բայց քաղաքը դեռ դիմադրում էր շնորհիւ իր հինաւուրց հողէ պարիսպներին: Հոկտեմբերի 20-ին Շէյխը 8000 ձիաւոր զօրքով երևում է Սիր լեռան վրայ, որ քաղաքից իբր 2 ժամ հեռաւորութեան վրայ է գտնուում: Այդ բանակում կային նաև 300 լեռնական ասորիներ, որոնց

հրամանատարներն էին Մար-Եօսիֆ և Հովգայի Մատրունը (Մէտրօբոլիտ)։ դրանք մասնակցել էին արշաւանքին Շէյխի ստիպելովը։ Նրանց հետ էր նաև Բիւթիկչի Զիլինկերեան Սիմօն-աղան։ Այդ միջոցներին Ատրպատականի բրիտանական գնեւ-րալ-կօնսուլ Mr. Abbott Թավրիզից Ուրմի էր ուղևորուել իրաց վիճակի հետ մօտից ծանօթանալու համար։ Հոկտեմբերի 23 ին Շէյխ Իւբադիւլլահի առաջարկութեան համաձայն Mr. Abbott Dr. Cochran և Սիմօն Աղան Ամերեկեան ճեմարանից (քաղաքից մի ժամ հեռու է գտնուում, ուրեմն պարսպից դուրս) մեկնում են դէպի քաղաք կարգադրութիւններ անելու, որպէսզի չէզօք մա-սը բնակչութեան հետանայ քաղաքից։ Mr. Abbott այդ մասին սապէս է տեղեկագրում*)։ «Գթութեան գործ մը կատարած լի-նելու համար ես գնում էի դէպի քաղաքի գլխաւոր դուռը։ Իբր հարիւր կանգուն հեռաւորութեան վրայ ես մի պահակ որպէս պատուիրակ ուղարկեցի, յայտնելու համար մեր նպատակը։ Բայց մենք նկատեցինք որ պարսիկները սկսեցին նրա վրայ կրակել, և մի վայրկեանից յետոյ մենք ամենքս էլ կրակի տակին էինք գտնուում։ Գնդակների տարափ մ'էր որ մեր վրայ թափուած էր ամեն կողմից և անդադար։ Նա և ընկերներ-ըս ստիպուած եղանք արագօրէն յետ դառնալ դէպի ճեմարան։ և ես կեանքս կը պարտիմ միայն իմ ձիուս արագութեան»։

Քաղաքացիք ցանկանում են անձնատուր լինել Շէյխին, և մոլլաներն ալ մի պատգամաւորութիւն խրկել էին որպէսզի քաղաքը քրդերին յանձնուէր։ միայն նահանգապետը, Իգբալը Դովլէն՝ յայտարարեց թէ ինքը բոլորովին հակառակ էր այդ մտադրութեան և ցվերջին շունչ հաւատարիմ պիտի գտնուէր Շահին։ Նա իր տրամադրութեան տակ ունէր երկու զօրաբա-ժին խղճուկ զինուորների, բայց նրանց առաջնորդեց կռուի աս-պարէզը. բնական էր որ նրանք պիտի յաղթուէին քաջարի քուրդերից։ Վերջին անգամին նրանք 2 թնդանօթ թողնելով թշնամու ձեռքը պաշարուեցին նրանից։ Այն ժամանակ նահան-գապետը ուղարկում է Dr. Cochran-ը Շէյխին մօտ 24 ժամ մի-ջոց խնդրելու, որպէսզի կարգադրուէր քաղաքի յանձնումը ա-ռանց արիւնահեղութեան։ Շէյխը շատ սիրում և յարգում էր այդ բարեսիրտ ամերիկացի բժշկին և միայն նրա խաթերին ընդունեց առաջարկուած պայմանը։ Նւ այս բանը փրկեց իսկա-պէս Ուրմին, քանզի պարսիկ զօրքը ժամանակ վատտակեց հա-ւաքուելու և նորից կազմակերպելու քաղաքի պաշտպանութեա-նը համար։ Նրանք դրանից յետոյ կռուեցին քաջութեամբ և ե-

*) Consular Report W. 23. 1880.

րեք օր ու երեք գիշեր պատերազմ շարունակուեց: Մի անգամ քրդերին աջողուեւ է Չարբաշի դուռը խորտակելով այնտեղ գտնուած թնդանօթը գրաւել, բայց չեն կարողանում պահել այդ դիրքը. յետոյ քրդերը կտրում են քաղաքի ջուրը: Անճնատրութեան բանակցութիւնները կրկին սկսուեւ են:

Այդ միջոցին ամբողջ Ուրմիոյ դաշտը գտնուեւ էր քրդերի տիրապետութեան տակ և նրանք անխնայ կողոպտում և կոտորում էին գիւղական բնակչութիւնը, առանց ցեղի և կրօնի խտրութիւն դնելու. 27 ասորաբնակ և մի տասնեակ հայաբնակ գիւղեր բոլորովին թալանուեցին և հարիւրաւոր քրիստոնեայք սրախողխող կոտորուեցին. իսկ Շիյաների տուած զոհերի ու կորուստների գումարը անհաշուելի է: Այդ բոլոր անողն էր Շէյխ Մէհմէդ Սադըդը, Իւրաղիւլահի մեծ որդին, որ ներկայումս էլ յայտնի է իբրեւ անգութ և արիւնաբերու մի դահիճ, արժանի պաշտօնակից և գործակալ Մեծ Մարդասպանին: Սուկալի արշաւանքը հասել էր մինչև Սալմաստի սահմանները և քուրդ հրոսակաց ջոկատներ գրաւել էին Կալվան ասորաբնակ մեծ գիւղը, որ Դալասարից 6 ժամուայ ճանապարհով հեռու է միայն: Այդ միջոցներին էր որ Թամուր-Բաշա խանը Մակուից 5000 զօրքով վրայ է հասնում և Գըղ-Կալա-Բուռն ու մօտ բանակ է դնում. հետեւալ օրը տեղի է ունենում առաջին ճակատամարտը, յորում քրդերը մեծամեծ կորուստներ կրելով յետ են փախչում դէպի Ուրմի: Թամուր հալածում է նրանց և քաղաք մտնելով ազատում է ժողովրդին քրդական պաշարումից: Արշաւանքը հասել էր իր գագաթնակէտին և Շէյխը ընկճուած ու յուսահատուած իր կրած պարտութեամբ Ուրմիոյ առաջ և Արդուլ Գադէրի կրած պարտութիւնը ի Սովուջբուլաղ, նոյեմբերի 11-ին հրամայում է իր զօրքին յետ նահանջել դէպի օսմանեան երկիրը. կոտորելով, կողոպտելով ու աւերմունք սփռելով 19-րդ դարավերջի այդ վանդաւանները վերադառնում են, որոնց հետեւում հալածում է Թամուր իր բանակով միչև Մարկավար, որ թուրքօ-պարսկական սահմանի վրայ մի ասորաբնակ քաղաք է: Այդ ժամանակ ուսաց ստուար մի զօրաբաժինն ալ եկել հասել էր Արաղի ափերին:

Արշաւանքը տեւել էր մօտաւորապէս երեք ամիս և այդ միջոցին 12 նշանաւոր գիւղեր քրդերից քիչ կամ շատ ոտնակոխ եղել են. դրանք են.—Իւջնի, Սուլդուղ, Սովուջբուլաղ, Սագըզ, Միանդուր, Սայինկալա, Մարտուշտ, Մարալա, Բինար, Լիվան, Կալվան և Ուրմիոյ դաշտը: Ըստ Consul Abbott 2000 գիւղօրայք կողոպուտի, սրածութեան, կոտորածի և աւերման ենթարկուեցին և տասնեակ հազար մարդիկ քուրդ, աֆշար,

պարսիկ, թուրք, հայ, ասորի և հրէայ կոտորուեցին: Մինչև իսկ քուրդի կանայք բանակին հետեւել եկել էին իրենց գրաստներով և կողոպուտն ու աւարը փախցնում էին:

Արշաւանքի ղինուորական ոյժը բաղկացած էր մօտաւորապէս 45- 50,000 հոգուց, բայց նրանք ցանուցրիւ եկած աւելի աւազակային խմբակներու էին նմանում քան թէ լուրջ պատերազմող զօրքի. և այդ ցոյց տուեց որ քրդերը անընդունակ են օրինական պատերազմ մղելու: Եւ բացի դորանից իրենց վայրագ և արիւնահեղ կոտորածներով նրանք անվիճելիօրէն ապացուցին նորից, որ այդ ցեղը քաղաքակիրթ կեանքի մասին ոչ մի հասկացողութիւն, ոչ մի տենչանք չունի:

IV

Արշաւանքից յետոյ, Սիւննիների դաղթը, Թամուր բաշայի վրէժխնդրութիւնը, Թալանչի և բաշը բողոք Մակուցիք, մի զերմանացու կտրծիքը, Ժողովրդական գիւժում. Աղաաակամս մի ասորի, Ուրմիոյ «Պատուհասը» մեկնում է իսլամների յուզումը. Միսիօնարները մեղադրուած. Մահ քրիստոնէից: Բարեսիրտ կրօնապետը, թէ բանը ինչի կը յանգի յետոյ. Շէյխից վախենում են. Պետական նախապատրաստութիւն. Սուլթանի նամակը Շահին. Շէյխը Պոլիս կանչուած. Մորիլիզացիա և հռչակաւոր Ամեդ Նզամը- Մոնորս լիտաի զլխատումը և արդիւնքը, Պատիժ մատնիչներին. Զաւրի խան.

Քրդերի մեկնելուց յետոյ Շիյեանները սկսեցին Ուրմիոյ դաշտում Սիւննիներին գէշ աչքով նայել, նկատելով որ նրանք օգնել էին քրդերին շիյա գիւղերը կողոպտելու և աւերելու: Այս պատճառաւ սիւննիներից շատերը թողին իրենց գիւղերը և գնացին Օսմանցոց երկիրը, իսկ մնացորդները անխնայ վրէժխնդրութեան զոհ գնացին: Թամուր Բաշան ինքն էլ վայրենաբարոյ և զազան մի քուրդ էր, և որովհետեւ Ուրմիոյ մեծամեծներից Սուլայի-դօւլէն մի անգամ զօրքով գնացել էր նրա վրայ Մակու իւրը ապստամբի և թալանել տուէլ էր նրա տուն տեղը, այս անգամիս յարմար պատահաւիթը ներկայացել էր որ Թամուր Աղան իր հին վրէժը լուծէր ամբողջ Ուրմիից. արդէն իր զօրքն ալ բաղկացած էր թալանչի բաշբօզուդ աւազակ մարդկանցից, որոնց նա՝ եթէ ցանկալու էլ լինէր, անկարող էր զսպել, և նրանք էլ այդ գիտնալով սկսել էին առանց խտրութեան գիւղերի և քաղաքի բնակիչներին կողոպտել ու գիմադրողներին ալ սպանել: Թղթակից մը «Allgemeine Zeitung» լրագրին (1880) սապէս է գրում այդ մասին.—«Այդ խուժանը սովորուկ գայլերի վոհմակի մը նման տարածուեց ամբողջ երկրում և կատարեց այնպիսի խժդժութիւններ, ան-

գամ բուն իսկ իրենց ցեղակից և կրօնակից—բնակչութեան վրայ, չխնայելով կանանց ու երեխայոց, որ գրեչա մերժում է նկարագրել: Աղան նախ ձեռքն ինկած թրքին գլուխը կտրում էր անձամբ: Մի օր 40 գլուխներ կտրելով բազուկը յոգնեցաւ և դրանից յետոյ այդ գործը յանձնեց այլոց. նրա բանակը այցելողները գերիներ տեսել էին, որոնց լեզուները նոր կտրել էր տուել այդ անգթութեան տիպար վայրենին:

Թամուր փաշան այսպէս մի սարսափելի պատուհաս էր դարձել թշուառ, անտէր, անպաշտպան բնակչութեան գլխին. վերջապէս ճարահատեալ ասորիք և հայեր դիմում են Dr. Cochran-ին աղաչելով որ ժողովրդական պատգամաւորներին ընկերանայ ահարկու գաղանին ներկայանալու և Dr. Zabarte-ուն էլ համաձայնում է միասին գնալ: Կէօք-Թէփէցի քաջ և աղատախօս Ղաշա Սէկուն համարձակօրէն սկսում է ասպէս բղաւել Թամարի առջ կանգնած ուղղակի նրա երեսին. —«Թէմուր, Թէմուր, Շահն գիւլընդա էօգլմիդի հանդըրըր ըզ սանին ալինդէն. Շէյխ պիր դուշման իտի կալդի Ուրմիա, ամմա պիզի էսիրկլետի, սան իսէ Թամադ Ուրմիայը խտրաբ վերան էյլադին. դահա բաս դըր, սարբազնա էմրէզ քի չէքիւրիւլէր, եօղիսէ թէլէդրաֆէն Շահա շիգայաթ էյլէյէ ճէկիչ, եա Շէյխի Թազադան պուրայեա դաւաթ էդէճէկիչ»:

Այսինքն.

«Թէմուր Թէմուր! Դո ձեռքիցդ Աստուծոյ մօտ բողոքայկու ենք. Շէյխը թշնամի մ'էր և եկաւ Ուրմի, բայց նա խնայեց մեզ, իսկ դու ամբողջ Ուրմին աւերեցիր կործանեցիր. ալ բաւական է. հրաման արա զորքիդ որ յետ քաշուեն, ապա թէ ոչ հեռագրով պիտի դանգատ անենք Շահին, և կամ թէ Շէյխին պիտի հրաւիրենք նորից այստեղ գալու»:

Ջարմացած ասորու այս յանդուգն համարձակութեան վրայ, և ամօթահար երոպացոց առաջնա սկսում է ինքզինքը արդարացնել և խնդրում է մի քանի օր էլ համրերող լինել. վասնզի արդէն հրաման էր ստացած որ իրա զօրքը վերադառնար Մակու. եւ յիրաւի քիչ յետոյ Սիփան Սալլուրը Աջամը իր զօրքով և աւատրիացի օֆիցերներով Սովուջբուլաղից հասնելով նրանց ճամբու դրեց. բայց երկիրը էլի չխաղաղեց քանզի իսլամների մոլեռանդութիւնը գրգռուել էր այժմ քրիստոնէից և մասնաւորապէս Ամերիկայի Միսիօնարների դէմ. նրանք բոլորովին մոռացութեան տուել էին թէ քաղաքի ազատութիւնը յատկապէս Dr. Cochran-ի անձնագոր պատրաստակամութեանը կը պարտէին, որով նա գնացել էր մեծ Շէյխի մօտ և անձնատուր լինելու ժամանակ էր առել նրանից: Ընդհակառակը նրանք Շէյխի Արշաւանքը

Միսիօնարաց էին վերագրում: Մոլլաները մի օր հաւաքուած գնում են Շէյխ Իւլ Իսլամի մօտ արտօնութիւն խնդրելու, որպէսզի Մոհարէմը տօնախմբէին քրիստոնեաներին և միսիօնարներին կոտորելով: Խելացի և բարեսիրտ կրօնապետը պատասխանում է նրանց. «Այդ մասին երեք բան ունիմ ասելու. նախ մտքներիդ բերէք, որ եթէ Ամերիկայի քրիստոնեայ բժիշկը չլինէր, մեր քաղաքը առնուած էր և մենք ամենքովս էլ չարաչար կոտորուած կը լինէինք. յետոյ յիշեցէք որքան թշուառներին հէնց մեր իսլամ ժողովուրդից, նրանք օգնել են սովի և հիւանդութեանց ժամանակ. եւ, վերջապէս, մտածեցէք ձեր դիտաւորութեանը հետեանքների մասին: Եթէ դուք գործադրէք ձեր նպատակը, մենք էլ բնաջինջ ենք լինելու և այն ատեն հւր կը ֆնայ իսլամը»:

Երկիւղ կար և սպասելի էլ էր որ Շէյխը առաջիկայ դարնան կրկնէր էր արշաւանքները դէպի Պարսկաստան, ուստի և զինուորական մեծ պատրաստութեանց ձեռնարկուեց իսկոյն այդպիսի մի պատահականութեան առաջն առնելու: Բանակցութիւններ տեղի ունեցան նաև Շահի կառավարութեան և Սուլթանի միջև և Պոլսից մի արտակարգ դեսպան Համիդի ինքնագիր նամակը Թէհրան տարեց, որով իսլամների մեծ խալիֆը Շահին իրա ցաւակցութիւնը արտայայտում էր պատահած դէպքի մասին: Դրանից յետոյ Շէյխ-Իւրադուլլահը Սուլթանից կանչուեց Պոլիս իր արիւնոտ արարքների մասին քացատրութիւն և հաշիւ տալու:

Մի զօրեղ բանակ պարսից՝ ֆնաց Ուրմիում սլահպանելու սահմանը ձմեռուայ միջոցին, և գարնան համար էլ ամբողջ Պարսկաստանի զօրքը շարժման մէջ դնելու կարգադրութիւններ եղան Թավրիզում: Մի գործունեայ, վարչական հմտութիւն ունեցող պարսիկ Մոհամէդ Ռահիմ խան Գեառուա, Ալայիդ-Դովլա, որ յետոյ մեծ հռչակ հանեց իբր Ամերի-նգամ, Ատրպատականի ընդհանուր նահանգապետ ուղարկուեց: Դա սոսկալի մի մարդ էր: Ճանապարհին երբ Զանջան հասնում է նա, լսում է որ մի պարսիկ ցորենի առևտուրը մոնոպոլիա էր դարձել իրա համար, և ժողովուրդը քաղցից կոտորուում էր, և հրամայում է իսկոյն և եթ այդ հրէշին գլխատել. մի վայրկեանում հացի խնդիրը լուծուած էր ամբողջ քաղաքում և այդ վաղուց չսուած չտեսնուած խտութեան լուրը Թավրիզ հասնելիս մոզական ազդեցութիւն գործեց բոլոր այդ տեսակ հրէշային վախառու կապիտալիստների վրայ և ժողովուրդը առատ և աժան հաց ուտել սկսեց ամեն տեղ Ատրպատականում:

Թաւրիզ հասնելուն պէս Ամիրը սկսեց մանրամասնօրէն

քննել արշաւանքի խնդիրը և պատժել մատնիչներին. Զէյլի խանը՝ որ բուրդ էր ծննդեամբ, արշաւանքին Միանդուրի պարսից զօրաց հրամանատարն էր կոտորածից առաջ. երբ քրդերը հասնում են, նա իր զօրքը քաշում է քաղաքի մի կողմը և թոյլ է տալիս որ աւազակները ներս մտնեն քաղաք հակառակ կողմից, յետոյ նա յետ է դառնում և ժամանակցում թալանին և կոտորածին: Այդ ապիրատը անձնատուր էր եղել յետոյ կառավարութեան ներումի խոստմամբ: Նրան թալրիդ բերել տալով թնդանօթի կապից Ամիրը և նրա որդիներանց էլ չի խնայեց: Այդպէս է իրաւունքը և արդարութիւնը տեղը բերում, խռոված արիւնաթաթախ երկիրը խաղաղացնելու համար:

V

Ամենայն բանի վերջն է դովելին. Շէյխը ձերբակալուած է. Ամիրը Ուրմիում. հերոսը երկու սուրի մէջ է. Պոլսում պետական բանտարկեալ. Շէյխը խելօք մարդ է եղած. փախուստի ծրագիրը. Evening Post-ի նկարագրութիւնը. — Ռամադանին ծոմելու է. մի ճարպիկ ձեռք. Թոշունը վանդակում չկար. Իսկ լեռնականը իր ամբողջումն էր արդէն. Շէյխի դիմադրութիւնը երկրորդ ձերբակալութեան. նա յուսահատուած է. Հարքի ցեղը պատճառ. Աքսորավայրում նա վախճանուած է 1883-ին:

Շէյխ Իւբադուլահի ձերբակալումը:

Մի սոռաք բանակի գլուխն անցած Ամիրը Նզամը առաջ խաղաց դէպի Ուրմի. քաղաք մտնելիս 1000 ոչխար մորթուեցին ի պատիւ նորին վսեմութեան. ըստ ընդունուած սովորութեան նա հրամայեց զոհերը բաժնել աղքատներին:

Պարսից զօրքը Մարկավարում բանակ դրեց քրդական լեռանց արևելեան կողմը: Օսմանցոց զօրքն ալ արևմտեան կողմից առաջնացաւ. Շէյխ Իւբադուլահը այսպէս երկու սուրի մէջ տեղն ընկնելով՝ վերջապէս յանձն առեց կատարել Սուլթանի կամքը և Պոլիս դնալ իր վեհապետին այցելութեան: Զօրեղ պահակախումբ մը, ըստ երևոյթին՝ իբր թէ Շէյխի շքախումբը լինէր, նրան հսկողութեան տակ փաղիշահների մայրաքաղաքը առաջնորդեց: Սուլթանը իր լեռնական հերոսացած մեծ հիւրին փառաւոր ընդունելութիւն ընել հրամայեց. մի վաշտ ձիաւոր զօրք և 2 բատարիա թնդանօթաձիգներ նրա մայրաքաղաք մտնելուն շքեղ մի կերպարանք տուեցին և խուռն ամբոխը փողոցներում կուտակուած էր մեծ լեռնականին ողջունելու: Ամեն մարդ վստահ էր որ Սուլթանը նրան փառքով ու պատուով յետ պիտի ուղարկէր իբր գեներալ նահանգապետ Գուրդաստանի: Բայց շուտով յայտնի եղաւ որ Շէյխը պա-

տուաւոր պետական բանտարկեալ մ'էր թէն պալատին մէջ։ Խեյօք քուրդը իսկոյն ըմբռնեց իր դրութեան լրջութիւնը և ըստ երևոյթին համակերպուեց իր վիճակին։ Նա խորասուզուեց կրօնական մտածողութեան մէջ և միշտ ցանկութիւն էր արտայայտում Մարգարէի սուրբ գերեզմանը այցելելու։ Նա խնդրամատոյց եղաւ Սուլթանին որ հրաման տար իրան դէպի Մէքէէ ուխտագնացութիւն մը կատարելու, և այդ պատրուակի տակին նա սկսեց իր փախուստի համար պատրաստութիւն տեսնելու։ Մի թղթակից «Newyork Evening Post» լրագրում ստպէս է նկարագրում Շէյխի փախուստը։ «Ռամազափ ծոմապահութեան առթիւ նա յայտարարեց թէ ցանկանում է հետևելով Մարգարէի տուած մեծ օրինակին, ամբողջ ամիսը անցկացնել մտածողութեամբ, աղօթքով և ծոմով, խնդրելով որ ոչ ոք նրան իր այցելութեամբը չխանգարէ այդ միջոցին, և այսպէս 27 օրուայ համար նա ապահովացրեց ինքզինքը այլոց ուշադրութիւնից։ Մի սափոր ջուր և մի նկանակ հաց ամեն գիշեր դրում էին նրա բնակած սենեակի դրան առաջը, միայն հարկ էր որ դրանք կանոնաւորապէս անհետանային կասկածի առիթ չգառնալու համար նշանակուած պահակներին, և այդ խտրը նրան նուիրուած մի ճարպիկ ձեռք ամենայն աշողութեամբ կատարեց։ Բանը յայտնի եղաւ մի օր, երբ Սուլթանը նկատելով Շէյխի բացակայութիւնը սովորական աղօթքներից մղկիթում, և ընդունելութիւններից պալատում, թիկնապահ մը ուղարկեց լեռնական հիւրը կայսերական ներկայութեանը բերելու, որը վերադառնալով յայտնեց որ թռչունը վանդակում չկար։

Ծպտեալ որպէս մի վաճառական, Շէյխը ապահովապէս հասել էր Գովկասի վրայով իր ամբողջ Շէմզդինան, ուր նրա որդիքը իսկոյն մի քանի հազար հոգուց բաղկացած բանակ մը պատրաստեցին, վճռական կերպով դիմադրելու օսմանեան զօրաց։ Իայց Հարքի ցեղը մի ինչ որ հինաւուրց արեան խնդրոյ պատճառով Շէյխին դէմ գրգռուած լինելով ապստամբել էր այդ միջոցները, ուստի քաջ լեռնականը յուսահատուած այս անգամիս որևէ աշողութիւն ունենալուց, անձնատուր եղաւ օսմանեան զօրաց։ Նրա որդիքը մի յանդուգն փորձ էլ արեցին Մոսուլի ճանապարհի վրայ ազատելու իրենց հօրը թուրք պահակների ձեռքէն, բայց այդ ձեռնարկը ապարդիւն անցաւ և Շէյխ Իւբադուլլան աքսոր ուղարկուեց Մէքէա ապաշխարելու, ուր նա վախճանուեց 1883 թուին։

VI

Անընկճելին ընկճուած. Ամենավտանգաւոր թշնամին. Թաշող խումբեր, դէպի Սովոշըուլաղ. Գարուս զօրապետը, պատուաւոր աւագակապետը Հինգ բոպէ գերեզմանի մէջ. մի պատիժ:

Արշաւանքից յետոյ էլ պարսկական Քրդաստանում բազում ցեղապետներ շարունակում էին իրենց ըմբոստ ընթացքը և դրանց շրջանում ամենավտանգաւորն էր Համզա Աղան՝ Մանկուաների պետը: Նա երդուել էր կռուել ցմահ, և թէպետ հանդիպում էր զինուորական ուժեղ դիմադրութեան, այնուամենայնիւ նա թռչող խումբ մը կտրիճ ձիաւորներով յանկարծ յայտնուած էր այստեղ և այնտեղ և մեծապէս յոգնեցնում էր իրան հալածող զօրքը: Նա իր 200 ձիաւորներովը առաջ խաղաց դէպի Սովոշըուլաղի սահմանները. Հասան Ալի խան՝ Սալար-իւլասքար, որ Գարուս քիւրդ մէր և Սօւշըուլաղի նահանգապետը ու 4000 պարսկական զօրքի հրամանատարը, շատ դիւրաւ կարող էր բռնել յանդուգն աւագակապետին, բայց նա որոշեց մի էդլատանդ պատիժ տալ նրան, որպէսզի ուրիշներին ալ մի անմոռանալի օրէնքի տեղ ծառայէր: Ուստի և մի պատգամաւոր ուղարկեց նա Համզային առաջարկելով պետական կատարեալ ներում, և իվարձատրութիւն՝ տալ նրան Հարաւայի Քրդաստանի գէնեբալ նահանգապետի պաշտօնը, պայմանաւ որ աւագակապետը զղջալով իր ըմբոստութեան վրայ խոստանար և երդուէր հաւատարիմ լինելու յետ այսորիկ Կաջարների գահին: Նա այդ առաջարկութիւնը իր ձեռքը գրել էր մի ոսկեզօծ և փառակազմ Կուրանի միջին, կնքելով և ստորագրելով խոստումը ըստ սովորականին, վստահացնելով նրան թէ «քանի որ ինքը (Ալիխան) երկրի վրայ է որևէ մի վտանգ անկարելի է որ պատահի նրան» (Համզէին): Ուղարկելով այդ կուրանը նա հրաւիրում է նրան գալ տեսակցութեան, որպէսզի բանակցութիւնները կատարուեն: Քուրդը պարզամտօրէն հաւատում է իրան տրուած այն տեսակ հանդիսաւոր խոստման և ազնիւ խօսքին ու ամենակատարեալ վստահութեամբ՝ միայն 14 զինուած մարդկանց ուղեկցութեամբ, գնում է որոշուած դիւղը Ալիխանի հետ տեսակցելու: Վրանները խփուած էին քաղաքից դուրս մի ընդարձակ դաշտավայրում և քուրդ ցեղապետը արժանի պատիւներով ընդունուեց ու հիւրընկալուեց: Նրանք ճաշեցին միմիանց հետ և խաղաղութեան չիբուխն ալ փոխադարձաբար ծխելով մտերմօրէն խօսակցում էին պայման-

ների մասին: Յանկարծ նահանգապետը լէզէն աֆթաֆա է պահանջում իր ծառաներից և մեկնում է վրանից, մտնելով իսկոյն մի ուրիշ փոքրիկ վրան և այնտեղ կանխաւ փորոտած գերեզմանին մէջն է իջնում. դա ազդանշանն էր տրուած պարտից զօրքին, և ի քթթել ական ամեն կողմից կրակ է թափուած: Համզայի գտնուած վրանի վրայ, իսկ անվեհեր քուրդը, ըմբռնելով իսկոյն իր խարուած լինելը, վճռում է իր կեանքը կարելի եղածին չափ թանգ նստեցնելու նամարդ թշնամուն, և կեռ հուժկու սուրը քաշած վրանից դուրս է սլանում աջ ու ձախ մահ սփռելով, տասնեակ դիակներով շրջապատուած էր քաջը յառաջ բան իր իյնալն ու վերջին շունչը փչելը: Նրա գլուխը կտրեցին և Ուրմի ուղարկեցին Ամերի Նգամին ի նուէր և ի նշան յաղթութեան:

VII

Վերջաբան, Dr. Welsun-ի մի դիրքը Պարսկաստանի մասին, քսան մարդ բաւական Շէյխին բռնելու: Լոյսը քրդերի գեկուցումը Շահին, էնթրիկաների մերկացումը մի հայի ձեռքով: Նրա սպանուիլը: Շահը ուզում է պատժել տեղադրածներին: Մուսթէհեաի Veto-ն 100 թուման արժան գին: Մէկ հիւանդը շատերի ազատութեան պատճառ է դառնում:

Վերջաբան.

Dr. Wilson, որ քսան տարիներ Պարսկաստանում է եղել, իր հրատարակած մի խիստ հետաքրքրական գործում, ¹⁾ որից փառուել եմ ես այս աշխատասիրութեանս II-րդ մասը գրելիս, մի շատ զարմանալի տեղեկութիւն է հաղորդում Արշաւանքի սկսելուն առթիւ: «Պարսիկները բոլորովին յանկարծակիի եկան երբ յարձակուով սկսեց: Ոչ մի անհանգստացուցիչ բան չսպասելով՝ Ատրպատականի պահապան զօրքը Խորասան ուղարկուած էր, այնտեղ պատահած անկարգութիւնները զսպելու: Թաւրիզում կառավարութիւնը գլուխը կորցրել էր: Ուրմիոյ կուսակալը բռնութեան ենթարկուելուց յետոյ փախչել էր: Նրբ մի պաշտօնեային զգուշացնումէն քրդերի կողմից սպանացող վտանգի մասին, նա պատասխան է տալիս թէ՛ «երբ նրանք գալու լինեն, ան ատեն բաւական է միայն 20 մարդ ուղարկել, որոնք Շէյխ Իւբադուլլահին իսկոյն կը բռնեն»: Մի քանի տէրութեան բարեկամ և հաւատարիմ քրդեր հեռագրում են Նասրէդ-Դին Շահին՝ թէ Շէյխը գալիս է ե թէ իրենք պարտաւոր են նրա հրամաններին հնազանդել իբրեւ իրենց կրօնապետին,

¹⁾ S. H. Wilson, M. A.—Persian Life and Customs—Chicago, 1895.

յոյս յայտնելով միանգամայն, որ Պարսից տէրութիւնը միջոցներ ձեռք առնէր արգելելու նրան՝ յառաջ քան որ նա կը հասնէր իրենց սահմանները: Այս հեռագիրը սակայն բոլորովին չի հաղորդուել Շահին, ապա թէ ոչ նա կարող էր զօրքը պատրաստ վիճակի մէջ դնել թշնամու արշաւանքը յետ մղելու: Մի հայ տեղեկագիր մը գրելով այլև այլ իրողութիւնների մասին յիշատակելով նաև յանցաւոր պաշտօնեաների անունները, ներկայացրել է Շահին. և պատասխանատուները կանչուած են հարցաքննութեան: Այս հայը քիչ յետոյ թէհրանում իր սեփական տան մէջ գիշերանց սպանել են և կատարուած խուզարկութիւններից յայտնի է լինում որ ոճրագործները ոչ թէ կողոպտելու այլ սպանելու նպատակով եկել էին: Այն ժամանակ Շահը ուզում է յանցաւորներին գլխատել տալ, բայց Մուզէհիդը մերժում է ֆէթվա տալ, առարկելով որ օրինական չէր մի մուսուլմանին մահուան պատժի ենթարկել մի քրիստոնէին սպանուած լինելուն համար, և թէ խնդիրը 100 թուման արնագին վճարելով կը կարգադրուէր: Շահը նրանց 15 տարուայ բանտարկութեան դատապարտում է: Դրանից երկու տարի յետոյ Շահը ուխտ է անում տաճիկ բանտարկեալներին ազատ արձակել եթէ Ադիզի Սուլթանը ապաքինելու լինէր իր հիւանդութիւնից և այդ ոճրագործ մարդասպանները այդ շնորհաց արժանացողների շարքումն էին»:

Ի լրումն բանիս ցանկանում եմ հրապարակական շնորհակալութիւններս արտայայտել պատուելի Ղաշա Մուշի Մուրհաշեանցին որ երկար տարիներ Մարաղայում բնակուած լինելով գործիս Բ.-ըդ մասում բովանդակուած ու պատմուած դէպքերի ու անցքերի հարազատ Ականատես վկան է, որև բարեհաճութիւն ունեցաւ հաղորդելու ինձ այդ մասին սոյն հետաքրքրական տեղեկութիւնները զորս պատմեցի «Մուրճ»-ի յարգելի ընթերցողներին:

Մ. Բաղդասարեան